

THE POPULATION OF TSKHAVATI VALLEY IN THE 70S OF THE 19TH CENTURY

ცხავატის ხეობის მოსახლეობა XIX საუკუნის 70-იან წლებში

DAVID AKHLOURI

Doctor of History Associate Professor of Gori State University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995568990779, datoakhouri@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1068-4042>

Abstract

The work discusses the villages of the historical Tskhavati Gorge. Based on the research topic, particular attention is paid to the demographic situation existing in the villages of Tskhavati in the 70s of the 19th century, while also reviewing the historical-geographical environment, social and economic issues of the valley. The discussion covers the religious life of the village and the sanctuaries located there, including the 8th-9th century Church of the Savior, where the oldest lapidary inscription commemorating craftsman Ina Kalatozi has been preserved.

This appears to be an academic work about a Georgian historical region, focusing on demographic, social, economic, and religious aspects of the Tskhavati Valley during a specific period in the 19th century.

The village population celebrated almost all Christian holidays, such as the Virgin Mary, the Lomisoba, Saint George, Saint Tomas Sunday, the Archangel, the Barbarian... Sometimes several holidays were celebrated together in one church, which led to its mention by different names...

In order to present the demographic picture of the village, the book of Samtavisi seat of the second half of the 18th century, the statistical descriptions of Ksni Saeristavo in 1774 and 1783, the book of "Gasakvani Morigi" from the villages of Zemo Kartli from the years 1774-1800 are reviewed, through which we get to know the dynamics of the rural population of the relevant period, the views imposed on them, here existing agricultural branches, existing relations between serfs and lords.

Analysis of 19th-century sources begins with the 1803 royal census, followed by Russian chamber censuses beginning in 1804 and ending with the 1886 census. The population of the 20th century is discussed according to the union censuses of 1923, 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989. An important place is given to the situation of the beginning of the twenty-first century and the subsequent occupation of Akhlagori municipality. It should also be noted that the majority of chamber or union descriptions of the XIX-XX centuries are published for the first time, which makes the research topic more important and relevant. In order to better present the past of the village, together with historical sources, attention is paid to the folklore material preserved by the population of the Ksani valley.

Key words: tskhavati valley, demographic lists, cameral description, household, churches monasteries, the chieftains of ksani, serf-peasants, migration, occupation.

დავით ახლოური

ისტორიის დოქტორი,
გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი,
ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53,1400, საქართველო,
+995568990779, datoakhouri@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1068-4042>

აბსტრაქტი

ნაშრომში საუბარია ისტორიული ცხავატის ხევის სოფლებზე. საკვლევი თემიდან გამომდინარე განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა XIX საუკუნის 70-იან წლებში ცხავატის სოფლებში არსებულ დემოგრაფიულ ვითარებას, ამასთან მიმოხილულია ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული გარემო, სოციალური და ეკონომიკური საკითხები. საუბარია სოფლის რელიგიური ყოფასა და იქ არსებულ სალოცავებზე, მათ შორის VIII-IX საუკუნეების მაცხოვრის ეკლესიაზე, სადაც შემორჩენილია ხელოსან ინა კალატოზის მოსახსენებელი უძველესი ლაპიდარული წარწერა.

სოფლის მოსახლეობა თითქმის ყველა ქრისტიანულ დღესასწაულს აღნიშნავდა: ღვთისმშობლობას, ღმრთისობის, გიორგობას, კვირაცხოვლობას, მთავარანგელოზობას, ბარბარობას... ეკლესიების გარდა ცალკე ნიშებიც ჰქონდათ აგებული.

სოფლის დემოგრაფიული სურათის წარმოსაჩენად მიმოხილულია XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სამთავისის საყდრის გამოსავლის დავთარი, ქსნის საერისთავოს 1774 და 1783 წლების სტატისტიკური აღწერილობები, 1774-1800 წლების დავთარი ზემო ქართლის სოფლებიდან „გასაყვანი მორიგისა“, რომელთა მეშვეობითაც ვეცნობით შესაბამისი პერიოდის სოფლის მოსახლეობის დინამიკას, მათზე დაკისრებულ გადასახედებს, სოფლის მეურნეობის დარგებს, ყმა-გლეხებსა და მებატონეთა შორის არსებულ ურთიერთობებს.

XIX საუკუნის წყაროების ანალიზი 1803 წლის საუფლისწულო აღწერით იწყება, რასაც რუსული კამერალური აღწერები მოსდევს, დაწყებული 1804 წლიდან 1886 წლის აღწერის ჩათვლით. XX საუკუნის მოსახლეობაზე საუბარია 1923 წლის, ასევე 1939, 1959, 1970, 1979 და 1989 წლების საკავშირო აღწერების მიხედვით. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა XXI საუკუნის დასაწყისისა და ახალგორის მუნიციპალიტეტის ოკუპაციის შემდგომდროინდელ ვითარებას. აღსანიშნავია ისიც, რომ XIX-XX საუკუნეების კამერალური თუ საკავშირო აღწერების უმრავლესობა, ქვეყნდება პირველად, რაც საკვლევ თემას უფრო მნიშვნელოვანსა და აქტუალურს ხდის.

სოფლის წარსულის უკეთ წარმოსაჩენად, ისტორიულ წყაროებთან ერთად ყურადღება ეთმობა ქსნის ხეობის მოსახლეობაში შემორჩენილ ფოლკლორულ მასალას.

საკვანძო სიტყვები: ცხავატის ხეობა, დემოგრაფიული ნუსხები, კამერალური აღწერა, კომლი, ეკლესია-მონასტრები, ქსნის ერისთავები, ყმა-გლეხები, მიგრაცია, ოკუპაცია.

შესავალი

ქსნის ხეობა, მდინარე ქსნის გარდა, რამდენიმე სხვადასხვა ხევს მოიცავს, მათ შორის ცხავატურას, რომელიც მდებარეობს ახალგორის მუნიციპალიტეტში, მდინარე ქსნის მარცხენა მხარეს, ალევის ქედის დასავლეთ კალთაზე. ახალგორიდან დაშორებულია 20 კილომეტრით.

ისტორიული ცხავატის ხევი ფეოდალური საქართველოს ეკონომიურად და პოლიტიკურად დაწინაურებულ, მაღალი კულტურის მატარებელ სახევისთავოს წარმოადგენდა (ქენქაძე, 2008: 26).

ცხავატის ხევის ტერიტორიაზე ქართული ხუროთმოძღვრების რამდენიმე შესანიშნავი ძეგლია, მათ შორის მაცხოვრის ეკლესია, რომელიც „ჩუმაანთ უბანში“ მდებარეობს და VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება (გვიანდელი გადაკეთებებით). აშენებულია ფლეთილი ქვითა და ქართული აგურით. იატაკის დასაგებადაც ქართული აგურია გამოყენებული. ტაძარი გარედანაც და შიგნიდანაც თეთრადაა შელესილი.

XIX საუკუნეში ტაძრის სამხრეთით და ჩრდილოეთით მდებარე სარკმლები გაუგანიერებიათ. სამრეკლო ეკლესიის დასავლეთ კეხზეა დადგმული. აღმოსავლეთ სარკმლის თავსართად შირიმის ქვაზე ამოკვეთილია ტოლმკლავა ჯვარი.

ეკლესიის სამხრეთით გაჭრილ სარკმლის თავზე, კედელს თითქმის მთელ სიგრძეზე გაუყვება თარო. დასავლეთის ფასადი სადაა, ჩრდილოეთის ფასადზე კი კამარის ქუსლი შეიმჩნევა (შიდა ქართლი, 2008: 238-239).

აღმოსავლეთ ფასადზე მოთავსებულ ქვის ფიქალზე (93/31 სმ.) განთავსებულია სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, სადიდებელი „ერის ცხავატისა“ და ხელოსან ინა კალატოზისა, რომელსაც ნოდარ შოშიაშვილი და გიორგი ოთხმეზური, პალეოგრაფიულ ნიშნებზე დაყრდნობით, X საუკუნით ათარიღებენ, ხოლო ჯონდო გვასალია - IX-XI საუკუნეებით...

„1. ქ. ხატო ღ(მრ)თ(აეზი)ს(ა)ო ას(იდენ) ე

2. რი ცხავატი და ინა კა

3. ლატ(ო)ზი ამენ. შ(ეიწყალე)ნაფენა ი.“ (შოშიაშვილი 1980: 191-192; ოთხმეზური 1996: 139; გვასალია 1967: 38).

ეკლესიის გარშემო ყორე გალავანია, გალავნის გარეთ საფლავის ქვებია.

მაცხოვრის ეკლესიის წარწერაში საყურადღებოა ფრაზა „ერი ცხავატი“, რომელიც ტაძრის აღმშენებელია. ჯ. გვასალიას მინიშნებით: აქ ტერმინი „ერი“ აღნიშნავს პატარა ხევის ანუ სასოფლო თემის მოსახლეობას“ (გვასალია, 1967: 38).

ცხავატის ეკლესიის აღდგენაზე საუბარია გაზეთ „ივერიის“ 1895 წლის 17 აგვისტოს კორესპონდენციაში. წერილის ავტორი ანასტასია ერისთავი მოგვითხრობს ქსნის ხეობაში არსებული ეკლესია-მონასტრების სავალალო მდგომარეობასა და მათ გადასარჩენად სამზრუნველოების დაარსებაზე. ტაძარი აღარ ყოფილა, რომელსაც ოც თუმანზე მეტი ებადა. სამრევლოებთან აღარ არსებობდა სკოლები, რომლებიც გარშემო მცხოვრები ხალხის განვითარებაზე იზრუნებდა, უფრო მეტიც, ტაძრები იქცეოდა და მრევლს წირვა-ლოცვის

საშუალება ესპობოდა. სამზრუნველოების დაარსებამდე, ქსნის ხეობის ბოქაულის, თავად კონსტანტინე შალიკაშვილის გამჭრიახობითა და დაუღალავი შრომით განადგურებას გადარჩენილა ცხავატის უძველესი ეკლესია: „დღეს თუ ხვალ ცხავატელები ელოდნენ პირჯვრის-წერის დავიწყებას, მაგრამ შალიკაშვილის მეოხებით ეკლესია აღდგენილ იქმნა. ბევრი ხატები და კანკელის მორთულობა მოსკოვიდგანაც გამოიწერა და დღეს ცხავატის ოღრო-ჩოღრო სალ-კლდიანის ხევიდგან გამოსჩანს რწმენა ქრისტეს სარწმუნოებისადმი“ - წერს ავტორი (**ერისთავი, 1895: 2**). მართალია ანასტასია ერისთავი მაცხოვრის ეკლესიის აღდგენაში განსაკუთრებით გამოყოფს ქსნის ბოქაულის ღვაწლს, თუმცა ძველი ეკლესიის აღსადგენად და განსახლებლად დიდი შრომა გაუწევია აქაურ მაცხოვრებელს ზაქარია სუხაშვილს. დადიოდა თურმე ქალაქ-სოფლებში და შემოწირულობებს აგროვებდა. თვითონაც მუშაობდა და ორი წლის შრომის საფასური - 210 მანეთი მთლიანად ეკლესიისთვის შეუწირია, რისთვისაც სასულიერო მთავრობის ლოცვა-კურთხევით დაჯილდოებულა. „ეხლა ბ-ნი სუხაშვილი სცდილობს როგორმე გუმბათი დაადგას ეკლესიას და იქვე, გვერდით ერთი ან ორი ოთახი ააშენოს სკოლისათვის. სასურველია, რომ ხალხმაც და ყველა ამისთანა საქმის გულ-შემატკივარმა დახმარება რამე აღმოუჩინოს, თორემ ერთი კაცი ვერას გახდება“ - მოგვითხრობს 1893 წლის 5 მარტის „ივერია“ ანონიმი ავტორის პუბლიკაციაში, რომელიც ცხავატში განახლებული მაცხოვრის ეკლესიის კურთხევას ეხება (**„ივერია“, №46, 1893: 2**).

ვ. ქენჭაძე ცხავატის ხევის ეკლესია-მონასტრებიდან ყველაზე უფრო „ღირშესანიშნავ, პომპეზურ და საამაყოდ მიიჩნევს ღვთისმშობლის სალოცავს: „ძვირფასი ფრესკებით, სამრეკლოებით, გალავნით, ლამაზად გაფორმებული შესასვლელებით, უნიკალური წყალსადენ და რძისსადენ სისტემით, გალავანში მოქცეული სენაკებითა და დამატებითი სამლოცველოებით, უანგარიშო სადგომები და საცხოვრისები ბერთათვის, წისქვილები და ორმო-ბეღლები, უამრავი თავდაცვითი, საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, საიდუმლო სამალავებითა და გვირაბ-გასასვლელებით. ერთ-ერთი უმთავრესი რგოლი ქსნის ხეობის ოპტიკური ტელეგრაფის ერთიანი ჯაჭვისა“ (**ქენჭაძე, 2008: 26**).

მაცხოვრისა და ღვთისმშობლის ეკლესიის გარდა, ცხავატის ხევის ტერიტორიაზე მდებარეობს გვიანი შუა საუკუნეების წმინდა გიორგის ეკლესია, გვიანი შუა საუკუნეების „ლომთის ეკლესია“, გარდამავალი ხანის წმინდა გიორგის ეკლესია, გვიანი შუა საუკუნეების წმინდა ბარბარეს კოშკი-სალოცავი, გარდამავალი შუა საუკუნეების ეკლესია ადგილ ვაკიჯვარში, XX საუკუნის ნიში ვაკიჯვრის ეკლესიიდან 5 კმ.-ში, გარდამავალი ხანის შხამურის ციხე. ს. მაკალათიას გასული საუკუნის 60-იან წლებში ვასო ნიკოს ძე ხუხაშვილისგან, რომელიც იმ დროს 73 წლის ყოფილა, ჩაუწერია თქმულება - „ლეკებს შხამურისათვის შემოურტყამთ ალყა და ვერ გაუტეხიათ. მაშინ ლეკებისათვის მკითხავს უთქვამს, ვირებს მარილი შეაჭამეთ და წყლის მიღებს იპოვნიათ. ლეკებმა მწყურვალე ვირები ციხის გარშემო თურმე ატარეს და ბოლოს წყლის მილი იპოვეს და ციხეც აიღეს“ (**მაკალათია, 1968: 74**).

ცხავატის ხევის ტერიტორიაზე მდებარეობს ამავე სახელწოდების სოფელი (ცხავატი ასევე სახელწოდება გახლავთ ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონის, რომელიც დაბა ფასანაურის ჩრდილოეთითაა სოფელ ქვეშეთამდე). ს. მაკალათიას მინიშნებით „ცხავატურა“ (ასე მოიხსენიებს იგი სოფელს) მდინარე ქსნიდან, სადაც მას ცხავატურა შეერთვის, 3-4 კილომეტრზეა, სოფელი მთაზეა და შვიდ უბნადაა დაყოფილი“ (**მაკალათია,**

1968: 75). ტოპონიმი „ცხავატი“ მიგვითითებს მთაგორიან, ბარიდან მთისკენ გარდამავალი რელიეფის აღმნიშვნელ მხარეზე.

ცხავატის ხევი განსაკუთრებით ცნობილი იყო მეთუნეობით. ცხავატური თიხის ჭურჭელი დიდი მოთხოვნილებით სარგებლობდა მთელ საქართველოში. გამოირჩეოდა ცეცხლგამძლეობით, ასევე ცივად ინახავდა წყალს. „ივერიის“ 1888 წლის 27 ივლისის ნომერში ავტორი „ძმუისელის“ ფსევდონიმით ხაზგასმით მიგვითითებდა მეთუნეობით ცნობილ სოფელ ცხავატის თიხის ყოველგვარი ჭურჭლის საუკეთესო თვისებებზე, მთელი ტფილისის გუბერნია ცხავატური მეთუნეების ნახელავი ჭურჭლით მარაგდებოდაო (**ძმუისელი, 1888: 2**). ცხავატელებს ჰქონდათ ვარგისი თიხა მიწის დიდი მარაგი. თიხას იღებდნენ ადგილ „დავუთალას“ ტერიტორიიდან, 5-6 მეტრის სიღრმიდან, რომ ხარისხიანი ჭურჭელი დაემზადებინათ. ზედაპირული თიხა მასალად ვერ გამოდგებოდა, რადგან მისგან დამზადებული ჭურჭელი მალე იშლებოდა. თიხა მთიდან ჩამოჰქონდათ ზურგით ან ცხენით. აშრობდნენ, გაცრიდნენ და ფეხით ზელავდნენ, რის შემდეგაც მუხის მორგვზე აკეთებდნენ სხვადასხვა ჭურჭელს: ქილას, ქვევრს, კოკას, სადღვებელს, ქვაბს, ხელადას, ლიტრას, ჯამს, საღვინეს, სურას... ცხავატური თიხის ჭურჭელი განსაკუთრებული მოცულობით არ გამოირჩეოდა, კოკა 10-12 ლიტრიანი იყო, ქვევრი არა უმეტეს 100 ლიტრიანი.

გამზადებულ ჭურჭელს მზეზე აშრობდნენ და ქათმის ფრთისაგან შეკრულ „ფთე“-თი აჭრებდნენ მოყვითალო მიწის საღებავით, რომელსაც „წენაკი“ ეწოდება. ის ძნელი საშოვარი ყოფილა და კასპთან ახლოს აშურიანის კლდეში მოიპოვებდნენ. მზეზე გამომშრალი ჭურჭლის გამოწვა ღუმელში ხდებოდა, გამოწვისას მოყვითალო საღებავი წითელ ფერს იღებდა და ჭურჭლიდან აღარ გადადიოდა. გასაყიდად, ძირითადად, ქართლში გაჰქონდათ ცხენების მეშვეობით, „ჭურჭელს ყიდიდნენ ჭირნახულის იმ რაოდენობაზე, რაც შიგ ჩაეტეოდა. ფულზე ჭურჭელი თურმე იშვიათად იყიდებოდა“ (**მაკალათია, 1968: 76-77**).

„მეჭურჭლეობა ცხავატში დღესაც არაა დავიწყებული. აქ მცხოვრებნი (ბუნტური, სუხაშვილი, გოგიჩაშვილი...) კვლავ ამზადებენ ქვევრებს და თავიანთ წინაპართა ხელობას ჯერ კიდევ უნარჩუნებენ სიცოცხლეს, მაგრამ მეტად შემცირებული მასშტაბით. პირველ რიგში ამის მაჩვენებელია სხვაგან გადასახლების შედეგად მოსახლეობის შემცირება, როგორც მთხრობელებმა გადმოგვცეს“ - წერდა ვ. ითონიშვილი 1974 წელს გამოცემულ წიგნში „ქართველ მთიელთა ყოფა-ცხოვრებიდან“ (**ითონიშვილი, 1974: 85-86**).

მდიდარი ტრადიციებიდან გამომდინარე ცხავატურ მეთუნეობას არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი აქვს მინიჭებული.

ცხავატის ხევის მოსახლეობის ერთ-ერთ უძველეს საქმიანობად მევენახეობა ითვლებოდა. მდინარე ცხავატურაზე - რეხვას მარჯვენა ნაპირზე ტერასულად ჰქონიათ გაშენებული ვაზი - მაღლარი. „ვაზს რომ ქსნის ხეობაში საპატიო ადგილი ეკავა, იქიდანაც ჩანს, რომ ქსნის ერისთავების რეზიდენციაში 1759 წელს აგებული ლარგვისის წმინდა თევდორეს სახელობის ეკლესიის კარები, გადმოცემის მიხედვით, ცხავატის ვაზისაგან ყოფილა დამზადებული“ (**ქენჭაძე, 2010: 157**).

მეთოდები

საკითხის კვლევისას ვიყენებთ თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებაში აპრობირებულ მეთოდებს. ვახდენთ ქსნის ხეობის შესახებ არსებული წყაროებისა თუ სხვა ისტორიული მასალის კრიტიკულ გააზრებას, რომლის დროსაც გამოყენებულია შინაარსობრივი ანალიზისა და დაკვირვება-შედარების მეთოდები. ანალიზის მეთოდი საშუალებას გვაძლევს წარმოვაჩინოთ ცხავატის ხეობაში საუკუნეების მანძილზე არსებული ისტორიული, ეკონომიკური, დემოგრაფიული და კულტურული ვითარება. დაკვირვება-შედარების მეთოდი გვებმარება მოვახდინოთ დემოგრაფიული ნუსხების ერთმანეთთან შედარება და განვსაზღვროთ წლების მიხედვით ხეობაში არსებული მოსახლეობის შემადგენლობა. ნაშრომის შეჯამება ხდება კვლევის სისტემური ანალიზით.

შედეგები

ჩემთვის, როგორც ქსნის ხეობის მკვიდრისთვის, მშობლიური და ახლობელია იქ არსებული თითოეული სოფელი, შესწავლილი მაქვს მოსახლეობის სოციალური, რელიგიური და ეთნოგრაფიული ყოფა, ეპიგრაფიკული მასალა, ციხე-კოშკები, სალოცავები, რაც გარკვეულ წილად მიაღწილებს ჩვენამდე მოღწეული წყაროების გავრცობასა და ფაქტების ახლებურად წარმოჩენას.

ნაშრომში გაანალიზებულია ქსნის ხეობის შესახებ არსებული ისტორიული წყაროები, საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობები, კამერალური და საკავშირო აღწერების მონაცემები, რომლის საფუძველზეც შესწავლილია სოფელ ცხავატში არსებული დემოგრაფიული და ეკონომიკური ვითარება, მეთუნეობის ტრადიციები, მოძიებულია ცნობები იქ არსებული ეკლესია-მონასტრებისა და სოფლის მცხოვრებთა რელიგიური და ეთნოგრაფიული ყოფის შესახებ.

საკვლევი საკითხიდან გამომდინარე, განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა მეცხრამეტე საუკუნის 70 წლებში ცხავატში არსებულ დემოგრაფიულ ვითარებას, რომელიც შესწავლილია 1873 წელს ჩატარებული კამერალური აღწერის მიხედვით.

დისკუსია (მსჯელობა)

ცხავატის მოსახლეობის შესახებ პირველ ცნობებს ქსნის საერისთავოს სტატისტიკურ აღწერილობებში ვხვდებით. 1774 წლის მონაცემებით, ცხავატში 35 კომლი ცხოვრობდა (წყაროში მოხსენიებულია ცხავატის სახელწოდებით). უმეტესობა ბუნტურები იყვნენ: 23 კომლი (40 მამაკაცი), მელთაურები - 1 კომლი (3 მამაკაცი), ჟივიძეები - 4 კომლი (5 მამაკაცი), ყურაულები - 3 კომლი (3 მამაკაცი). ცხავატის ღვთისმშობლის ეკლესიას ეკუთვნოდნენ ოსიშვილები - 2 კომლი (2 მამაკაცი). 1 კომლი ბოგანოდ მოსული ახლოურები იყვნენ: „აქავ ბოგანო (უვენახო, მცირემიწის მქონე გლეხი) ახლოური გიორგის შვილი კომლი ა თავი ბ ქიტესა და აღდგომელა“. წყაროში მოხსენიებულია ხიზან არაგვის ერისთავის ყმა ხადელი ჩოქურის შვილი ვაჟიკა. სულ: 56 მამაკაცია.

საყურადღებოა მცხოვრებთა სტატუსები. ვხვდებით მოურავ შიო ბუნტურს, რამდენიმე მსახურს, ხაზახს, მეჯინიბეს, მზარეულს, ფარეშს, ბოგანოს, ხიზანს (ჯავახიშვილი, 1967:

193-194; თაყაიშვილი, 2022: 696-697)... განსაკუთრებული ყურადღება მინდა მივაქციო მსახურის ინსტიტუტს, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში არსებობდა საქართველოში, იგი ჩვეულებრივ გლეხზე უფრო დაფასებული ჩანს. მაგალითად, ბექას სამართლის მიხედვით მსახურის სისხლი შეფასებულია 1000 თეთრად, გლეხის სისხლი - 400 თეთრად, ხოლო აზნაურის - 12000 თეთრად. მსახურის ძირითადი მოვალეობა ლაშქრობისა და ნადირობის დროს მეზატონის გვერდით ყოფნა და ძღვენის მირთმევა იყო: „არა კოდის პური, არა ღალა, არა კულუხი, არა ჩვენი ხვნა, არა მკა, არა ლეწვა, არა ზვარში მუშაობა, არა ქვევრის რეცხვა... არაფერი ღუთის განაჩენი ხორციელის კაცის სარჩო და გამოსაღები არა გეთხოვებოდეს ლაშქრისა და ნადირობის მეტი და მსახურობა და ძღვენი. სხვა შენს კარზე არა მოდგეს რა მზისა და წვიმის მეტი. ჩემი ტომარა რომ კარზე ჩამოგივარდეს, არც იმას საბელი არ ათხოვ" - კვითხულობთ რევაზ ერისთავის მიერ თამაზა ბუჩაშვილისადმი გაცემულ XVII საუკუნის სითარხნის წყალობის წიგნში (**ბერძენიშვილი, 1940: 20**). ცხავატში მცხოვრები ბუნტურების გარკვეული ნაწილი პრივილეგიურულ გლეხთა კატეგორიას მიეკუთვნებოდა. მსახური შეძლებულ გლეხს უტოლდებოდა. მას მხოლოდ ლაშქრობა-ნადირობისა და თავადის კარზე სამსახური უნდა გაეწია. საინტერესოა მსახურთან დაკავშირებული დ. გვრიტიშვილის მოსაზრება: „არ არის გამორიცხული ვიფიქროთ, რომ მსახურთა სახით თავადებს ჰყავდათ შეიარაღებული ამაღა, რომელსაც იყენებდნენ როგორც ურჩი ყმების დასასჯელად, ისე მეზობელ ფეოდალებიდან საკონფლიქტო საკითხების ძალით გადაჭრისათვის" (**გვრიტიშვილი, 1955: 188**). ცხავატის მცხოვრებთა ერთი ნაწილი კი, მეთუნეობის გარდა, სხვადასხვა ხელსაქმეს მისდევდა.

1883 წლის აღწერით „ცხაოტი“ იეროთი ბუნტურის სამოურავოა. სოფლის მოსახლეობა შეადგენდა 36 კომლს, აქედან 34 კომლი მემკვიდრე იყო, 2 კომლი არაგველი ხიზნები: ხადელები ვაჟიკა და იოსები. აღწერაში კომლების ნაწილი მამიშვილობითაა მოხსენიებული. თუ 1774 და 1783 წლის აღწერებს შევადარებთ, ვნახავთ, რომ 1783 წლის აღწერაში ნაჩვენებია სუხას შვილები, ჩუმას შვილები, გოგიას შვილები, კალო მლეწავები და გოგიას შვილები ბუნტურების შთამომავლები იყვნენ, რომელთაც მამიშვილობა გაუგვარდათ (**ჯავახიშვილი, 1967: 193-194; 235-236; 237; თაყაიშვილი, 2022: 661-662; 696-697**). როგორც რ. თოფჩიშვილიც შენიშნავს, „ცხავატის ხეობა ძირითადად ერთი გვარით - ბუნტურებით იყო დასახლებული. 1774 წელს ცხავატში ცხოვრობდნენ, აგრეთვე ჟივიძეები, მელთაურები, ყურაულები, ოსიშვილები და ხადიდან მიგრირებული ჩოქურები. ბუნტურების ნაწილი დღეს სხვადასხვა გვარს ატარებს: გოგიაშვილი, გოგიჩაშვილი, სუხაშვილი, კალომლეწავი. აქვე მკვიდრობს ხურიშვილის გვარი, რომლის წინაპარც მესისხლეობის გამო, თრუსოდან ცხავატში შემოხიზნულა.

ოსიშვილები ცხავატში უსანეთიდან ყოფილან მოსული, სადაც ბოლოდრომდე სალოცავადც დადიოდნენ. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ცხავატში მთიული ბურდულები დამკვიდრებულან. მელთაურების ძირი-გვარია ქავთარამე. რაც შეეხება ყურაულებს, ისინი ხევსურეთიდან უნდა იყვნენ მოსული. ივ. წიკლაურის მიერ მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალით, ყურაულები ხევსურეთის სოფელ როშკის ერთ-ერთი თავდაპირველი მკვიდრები ყოფილან. ისინი, ხურიშვილებთან ერთად, ბუნტურების ამანათებად მიიჩნევიან.“ (**თოფჩიშვილი, 1987: 26-27**).

სოფელ ცხავატის მკვიდრნი ერეკლე მეორის დროს შექმნილ მორიგე ლაშქარშიც იყვნენ გამწესებულნი. 1774-1800 წლებით დათარიღებულ ზემო ქართლის 58 სოფლიდან გასაყვანი მორიგის დავთარის მიხედვით „ქ. ცხაოტიდამ“ ლაშქარში გაწვეულნი ყოფილან:

ბუტირი (ბუნტური) ოთარიშვილი ბასილა.

ბუნტური ოქროპირისშვილი სიხარული.

ბუნტური გიორგიშვილი დათუნა.

ბუნტური ბუნტურიშვილი შერმაზან. (კლიმაშვილი, 2022: 213-214).

1794-1799 წლების ქართლ-კახეთის აღწერაში „ცხაოტი“ ქსნის ხეობის სოფლების იმ რიგშია, რომელიც „თვის ეყოდა მეფის ძეს იოანეს სააზნაუროებით“ (იოანე ბატონიშვილი, 1986: 36).

1803 წლის იოანე ბატონიშვილის საუფლისწულო აღწერის შეჯამებითი ცნობების მიხედვით, ცხავატი ქარჩოხის ხეობის სოფლების რიგშია მითვლილი, რაც შეცდომაა, თუმცა, ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანი უფრო დემოგრაფიული მონაცემებია: 36 კომლი, 138 მამაკაცი, 116 ქალი (254 სული) (Акты, 1868: 82).

1804 წელს კომლთა რიცხვი 37 იყო, 148 მამაკაცი და 107 ქალი (255 სული). ბუნტურები 21 კომლია, 84 მამაკაცი, 60 ქალი (144 სული). აღწერაში ყურადღებას იქცევს რამდენიმე გვარი, მაგალითად ყურგულაშვილი, რომელიც ჩვენი დაკვირვებით ყურაული უნდა იყოს, ოჩხაშვილი - გოგიაშვილი. ასევე შეცდომითაა მითითებული გვარი ჟავაძე, რომელიც სინამდვილეში ჟივიძეა. აღწერაში ვხვდებით ასევე მელთაურებს - 4 კომლი, 12 მამაკაცი, 15 ქალი (27 სული), სუხაშვილებს - 1 კომლი, 10 მამაკაცი, 2 ქალი (14 სული), თომაძეებს - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 1 ქალი (5 სული). ჟივიძეები 4 კომლია, 16 მამაკაცი, 13 ქალი (29 სული), ყურგულიშვილები (ყურაულები) - 3 კომლი, 9 მამაკაცი, 6 ქალი (15 სული), ოჩხაშვილები (გოგიაშვილები) - 3 კომლი, 13 მამაკაცი, 8 ქალი (21 სული) (გსიემ, 1956: 112-116).

1814 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით ცხავატი და იქ მცხოვრები ყმები ეკუთვნოდათ ქსნისხეობელ მებატონეებს.

თავადების მიხედვით ერისთავის და მისი ძმების: დავით, მირმანოზ და სოლომონის მიწაზე ცხოვრობდნენ: ბუნტურები - 9 კომლი, 27 მამაკაცი, 19 ქალი, 71 დღიური მიწა; კალომლეწავეები - 2 კომლი, 10 მამაკაცი, 4 ქალი, 16 დღიური მიწა; გოგიაშვილები - 4 კომლი, 11 მამაკაცი, 6 ქალი, 21 დღიური მიწა; ჟივაძეები (ჟივიძეები) - 5 კომლი, 11 მამაკაცი, 11 ქალი, 28 დღიური მიწა; სუხაშვილები - 8 კომლი, 28 მამაკაცი, 18 ქალი, 46 დღიური მიწა; ხეტეშვილები - 3 კომლი, 8 მამაკაცი, 6 ქალი, 13 დღიური მიწა; ყურაულები - 3 კომლი, 8 მამაკაცი, 6 ქალი, 16 დღიური მიწა; მელთაურები - 4 კომლი, 10 მამაკაცი, 10 ქალი, 18 დღიური მიწა.

სულ: 38 კომლი, 113 მამაკაცი, 80 ქალი (193 სული). მათზე განკუთვნილი იყო 229 დღიური მიწა.

თავადების შალვა, ელიზბარ და ლუარსაბ ერისთავების მიწაზე ცხოვრობდნენ: გოგიაშვილები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 5 ქალი, 6 დღიური მიწა; ბუნტურები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 2 ქალი, 6 დღიური მიწა; გოგიაშვილები - 2 კომლი, 8 მამაკაცი, 7 ქალი, 11 დღიური მიწა; ბურდულაშვილები (ბურდულები) - 1 კომლი, 8 მამაკაცი, 4 ქალი, 12 დღიური მიწა, მამიშვილობით მოხსენიებული ესტატეშვილები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 5 დღიური მიწა; სუხაშვილები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 5 ქალი, 6 დღიური მიწა; ხურიშვილები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 2 ქალი, 6 დღიური მიწა.

სულ: 8 კომლი, 35 მამაკაცი, 25 ქალი, 52 დღიური მიწა (სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 367, ფურც. 122-125).

ცხავატის ხეობის სოფლებში უცხოვრია 46 კომლს, 148 მამაკაცსა და 105 ქალს (153 სული), მათზე განპირობებული იყო 281 დღიური მიწა.

1821 წლის კამერალური აღწერის მონაცემებით, ანანურის მაზრის სოფელ ცხავატში პოდპოლკოვნიკ, თავად მიხეილ ერისთავისა და მირმანოზ, სოლომონ და დავით ერისთავების მიწაზე ცხოვრობდნენ: ბუნტურები - 10 კომლი, 28 მამაკაცი, 20 ქალი (48 სული); ჟივადეები (ჟივიძეები) - 4 კომლი, 9 მამაკაცი, 8 ქალი (17 სული); ყურაულები - 1 კომლი, 2 მამაკაცი, 2 ქალი (4 სული), სუხაშვილები (წყაროში მოხსენიებულნი არიან როგორც სუხაევები) - 4 კომლი, 10 მამაკაცი, 9 ქალი (19 სული).

სულ: 23 კომლი, 58 მამაკაცი, 43 ქალი (101 სული).

თავად შალვა ერისთავის მიწაზე ცხოვრობდნენ: ბუნტურები - 8 კომლი, 21 მამაკაცი, 15 ქალი (36 სული); მამიშვილობით მოხსენიებული პეტრეს შვილები - 1 კომლი, 1 მამაკაცი, 3 ქალი (4 სული); ხურიშვილები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 1 ქალი (4 სული).

სულ: 10 კომლი, 25 მამაკაცი, 19 ქალი (44 სული).

სოფელში ცხოვრობდა: 33 კომლი, 83 მამაკაცი, 62 ქალი (145 სული). შესამჩნევია ბუნტურების დომინანცია: 18 კომლი, 49 მამაკაცი, 35 ქალი (84 სული). ცხავატის მცხოვრებნი, ტრადიციულად, ქართველები იყვნენ, გარდა ხურიშვილების ერთკომლიანი ოჯახისა (3 მამაკაცი, 1 ქალი), რომლებიც ოსებად არიან მითითებულნი (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 689, ფურც. 685-693).

წინა სტატისტიკური და კამერალური აღწერებისაგან განსხვავებით, 1830-1832 წლების აღწერის დროს, ცხავატის უბნები ცალკე სოფლებად და წარმოდგენილი.

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი ბუნტურთკარი.

დავით ერისთავის შვილების: პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 2 კომლი, 5 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის (8 სული).

თავად მირმანოზ ერისთავის შვილების: ესტატე და კონა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 2 კომლი, 5 მამაკაცი, 3 ქალი (8 სული), ხეტეშვილები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 2 ქალი (6 სული, ოსები).

თავადების შალვა, ბიძინა და გიორგი ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 2 კომლი, 13 მამაკაცი, 8 ქალი (21 სული).

სულ ბუნტურთკარში: 7 კომლი, 27 მამრობითი და 16 მდედრობითი სქესის (43 სული). აქედან ბუნტურები (ქართველები) - 6 კომლი, 23 მამრობითი და 14 მდედრობითი სქესის (37 სული). ხეტეშვილები (ოსები) - 1 კომლი, 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის (6 სული) (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 225-227).

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი გოგიჩაანთკარი.

თავადების შალვა, ბიძინა და გიორგი ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 2 კომლი, 8 მამაკაცი, 5 ქალი (13 სული).

თავად პოდპორუჩიკ ივანე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 1 კომლი, 7 მამაკაცი, 5 ქალი (12 სული).

პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 1 კომლი, 5 მამაკაცი, 4 ქალი (9 სული).

სულ გოგიჩაანთკარში: 4 კომლი, ბუნტურები, 20 მამრობითი და 14 მდედრობითი სქესის (34 სული), ქართველები (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 227-229).

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი ჟივთკარი.

ესტატე და კონა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ჟივიძეები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 5 ქალი (8 სული).

პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ჟივიძეები - 6 კომლი, 20 მამაკაცი, 21 ქალი (41 სული); ყურაულები - 1 კომლი, 1 მამაკაცი, 4 ქალი (5 სული).

თავად, პოდპორუჩიკ ივანე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ჟივიძეები - 1 კომლი, 2 მამაკაცი, 3 ქალი (5 სული); ყურაულები - 1 კომლი, 2 მამაკაცი, 3 ქალი (5 სული).

სულ ჟივთკარში: 10 კომლი, 28 მამრობითი და 36 მდედრობითი სქესის (64 სული), აქედან: ჟივიძეები - 8 კომლი, 25 მამაკაცი, 29 ქალი (54 სული); ყურაულები - 2 კომლი, 3 მამაკაცი, 7 ქალი (10 სული), ქართველები (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 223-225).

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი სუხაანთკარი.

პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: სუხაშვილები იგივე ბუნტურიშვილები - 2 კომლი, 9 მამაკაცი, 11 ქალი (20 სული); ბუნტურები - 4 კომლი, 13 მამაკაცი, 10 ქალი (23 სული).

ესტატე და კონა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: სუხაშვილები იგივე ბუნტურიშვილები - 1 კომლი, 5 მამაკაცი, 6 ქალი (11 სული); ბუნტურები: 1 კომლი - 5 მამაკაცი, 3 ქალი (8 სული).

შალვა, ბიძინა და გიორგი ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 3 ქალი (7 სული).

სულ სუხანთკარში: 9 კომლი, 36 მამრობითი და 33 მდედრობითი სქესის (69 სული), აქედან: სუხაშვილები იგივე ბუნტურიშვილები - 3 კომლი, 14 მამაკაცი, 17 ქალი (31 სული); ბუნტურები - 6 კომლი, 22 მამაკაცი, 16 ქალი (38 სული), ქართველები (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 220-222).

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი ღაროეთი.

პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: მელთაურები - 2 კომლი, 6 მამაკაცი, 3 ქალი (9 სული).

თავად, პოდპორუჩიკ ივანე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 1 კომლი, 1 მამაკაცი, 2 ქალი (3 სული); მელთაურები - 1 კომლი, 7 მამაკაცი, 3 ქალი (10 სული).

ესტატე და კონა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: მელთაურები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 3 ქალი (6 სული).

შალვა, ბიძინა და გიორგი ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 4 კომლი, 15 მამაკაცი, 11 ქალი (26 სული).

სულ ღაროეთში: 9 კომლი, 32 მამრობითი და 22 მდედრობითი სქესის (54 სული). აქედან: მელთაურები - 4 კომლი, 16 მამაკაცი, 9 ქალი (25 სული); ბუნტურები - 5 კომლი, 16 მამაკაცი, 13 (29 სული), ქართველები (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 217-219).

ანანურის მაზრა, ცხავატის ხეობა, სოფელი წინუბანი.

თავად, პოდპორუჩიკ ივანე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 5 კომლი, 20 მამაკაცი, 22 ქალი (42 სული).

პროპორჩიკ როსტომ, გიორგი, ოქროპირ და პოდპორუჩიკ შალვა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები: ბუნტურები - 2 კომლი, 6 მამაკაცი, 6 ქალი (12 სული).

ესტატე და კონა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმა-გლეხები: ბუნტურები - 1 კომლი, 6 მამაკაცი, 1 ქალი (7 სული).

თავადების შალვა, ბიძინა და გიორგი ერისთავების მიწაზე მცხოვრები ყმები: ხურიშვილები - 1 კომლი, 7 მამაკაცი, 7 ქალი (14 სული), ოსები.

სულ წინუბანში: 9 კომლი, 39 მამრობითი და 36 მდედრობითი სქესის (75 სული). აქედან ბუნტურები (ქართველები) - 8 კომლი, 32 მამრობითი და 29 მდედრობითი სქესის (61

სული). ხურიშვილები (ოსები) - 1 კომლი, 7 მამრობითი და 7 მდედრობითი სქესის (14 სული) (სეასცა, ფ. 254, ან. 1 საქმე 1247, ფურც. 229-232).

სულ ცხავატის ხეობაში უცხოვრია 48 კომლს, 182 მამაკაცსა და 157 ქალს (339 სული). აქედან: ბუნტურები, რომლებიც ყველა უბანში ცხოვრობდნენ, გარდა ჟივთკარისა, იყვნენ - 29 კომლი, 113 მამაკაცი, 86 ქალი (199 სული); სუხაშვილები იგივე ბუნტურიშვილები ცხოვრობდნენ სუხაანთკარში - 3 კომლი, 14 მამაკაცი, 17 ქალი (31 სული); მელთაურები ცხოვრობდნენ ღაროეთში - 4 კომლი, 16 მამაკაცი, 9 ქალი (25 სული); ჟივიძეები ცხოვრობდნენ ჟივთკარში - 8 კომლი, 25 მამაკაცი, 29 ქალი (54 სული); ყურაულები ასევე ცხოვრობდნენ ჟივთკარში - 2 კომლი, 3 მამაკაცი, 7 ქალი (10 სული), ხურიშვილები ცხოვრობდნენ წინუბანში - 1 კომლი, 7 მამაკაცი, 7 ქალი, ხეტეშვილები ცხოვრობდნენ ბუნტურთკარში - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 2 ქალი (6 სული).

ხეობაში მცხოვრები 48 კომლიდან 46 კომლი ქართველები იყვნენ, 171 მამაკაცი, 148 ქალი (319 სული), 2 კომლი - ოსები, 11 მამაკაცი, 9 ქალი (20 სული).

1843 წლის აღწერის დროს ცხავატის მოსახლეობა მკვეთრად შემცირებული, რაც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მაღალი სიკვდილიანობითა და მოსახლეობის ხშირი მიგრაციით. ამასთან, აღწერაში მხოლოდ მამრობითი სქესის წარმომადგენლების შესახებ გვხვდება ცნობები. ცხავატის ხეობა იმ დროისთვის ექვემდებარებოდა გორის მაზრას.

სოფელ ბუნტურთკარში ცხოვრობდნენ: ბუნტურები - 3 კომლი, 10 მამაკაცი, ქართველები; გოგიჩაანთკარში - ბუნტურები იგივე გოგიჩაშვილები - 3 კომლი, 6 მამაკაცი. ქართველები; ჟივთკარში - თავად ივანე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ჟივიძეები - 6 კომლი, 15 მამაკაცი. ქართველები; სუხაანთკარში - თავადების როსტომ და შალვა ერისთავების მიწაზე მცხოვრები სუხაშვილები და ბუნტურები. სუხაშვილები - 3 კომლი, 8 მამაკაცი, ბუნტურები - 3 კომლი, 10 მამაკაცი. სულ: 6 კომლი, 18 მამაკაცი, ქართველები; ღაროეთში - მელთაურები და ბუნტურები. მელთაურები - 3 კომლი, 6 მამაკაცი, ბუნტურები - 3 კომლი, 13 მამაკაცი. სულ: 6 კომლი, 19 მამაკაცი. ქართველები. აქედან ბუნტურების ერთი კომლი (ზოთიკა ბუნტურის შვილთან - გიორგისთან ერთად) 1859 წელს გადასახლდა სოფელ ბეჟათკეში (ბეჟანთკარში), №8. წინუბანში ცხოვრობდნენ ბუნტურები და ხურიშვილები. ბუნტურები - 3 კომლი, 10 მამაკაცი, ქართველები; ხურიშვილები - 1 კომლი, 6 მამაკაცი, ოსები. სულ: 4 კომლი, 16 მამაკაცი (სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 2038).

მეცხრამეტე საუკუნის 40-იან წლებში ცხავატის ხეობაში აღწერილია 28 კომლი, 84 მამრობითი სქესის. ბუნტურები - 12 კომლი, 43 მამაკაცი; სუხაშვილები იგივე ბუნტურები - 3 კომლი, 8 მამაკაცი; გოგიჩაშვილები იგივე ბუნტურები - 3 კომლი, 6 მამაკაცი; ჟივიძეები - 6 კომლი, 15 მამაკაცი; მელთაურები - 3 კომლი, 6 მამაკაცი; ხურიშვილები - 1 კომლი, 6 მამაკაცი. 27 კომლი ქართველები იყვნენ, 78 მამაკაცი, 1 კომლი ოსები - 6 მამაკაცი. ახალ აღწერაში ბუნტურებისგან გამოყოფილია გოგიჩაშვილების გვარი, თუმცა ჯერ კიდევ მოიხსენიება იგივე ბუნტურად, ისევე, როგორც 1830-1832 წლებში - სუხაშვილების.

როგორც ჩანს, 1843 წლის მონაცემები არასრულია, რასაც ავსებს მომდევნო 1860 წლის კამერალური აღწერა. იმ დროისთვის ცხავატის ხეობაში უცხოვრია 44 კომლს (176 მამრობითი სქესის, 136 მდედრობითი, სულ: 312 სული).

ცხავატის ხეობაში მამულები და ყმები ეკუთვნოდათ მეზატონეებს: დავით ივანეს ძე, დავით ლუარსაბის ძე, ბიძინა რევაზის ძე, კონა, ესტატე, გიორგი ერისთავებს, ალექსანდრე ერისთავის მეუღლეს - მანანა ერისთავს.

ცხავატში ცხოვრობდნენ: ბუნტურები, ჩუმაშვილები, გოგიაშვილები, გოგიჩაშვილები, ჟივიძეები, ყურაულები, სუხაშვილები, ბურდულები, მელთაურები, ხურიშვილები, კალომღეწავები.

დომინანტი გვარი კვლავაც ბუნტური იყო, ცხოვრობდნენ ბუნტურთკარში, სუხანთკარში და ციხის-სოფელში ანუ წინუბანში - 14 კომლი, 49 მამაკაცი, 37 ქალი (86 სული), ჟივიძეები - გოგიჩანთკარსა და ჟივთკარში - 8 კომლი, 24 მამაკაცი, 23 ქალი (43 სული), სუხაშვილები - სუხანთკარში - 4 კომლი, 23 მამაკაცი, 12 ქალი (35 სული), გოგიჩაშვილები - გოგიჩანთკარში - 4 კომლი, 28 მამაკაცი, 23 ქალი (41 სული), გოგიაშვილები და ჩუმაშვილები - ბუნტურთკარში. გოგიაშვილები - 1 კომლი, 6 მამაკაცი, 5 ქალი (11 სული), ჩუმაშვილები - 1 კომლი, 7 მამაკაცი, 7 ქალი (14 სული), კალომღეწავები ციხის-სოფელში ანუ წინუბანში - 2 კომლი, 7 მამაკაცი, 4 ქალი (11 სული), ამავე სოფლის მკვიდრნი იყვნენ ხურიშვილები - 2 კომლი, 11 მამაკაცი, 10 ქალი (21 სული), ყურაულები - ჟივთკარში - 1 კომლი, 4 მამრობითი სქესის, 2 მდედრობითი (6 სული) (**ახლოური, 2025: 217**).

მომდევნო კამერალური აღწერა 1873 წელს ჩატარდა. გრაფების მიხედვით აღწერაში მოცემულია აღწერილი პირების სახელი, მამის სახელი, გვარი, ასაკი, სარწმუნოება, შთამომავლობა, საქმიანობა („რა ხელობას აწარმოებს“), მითითებულია, „ხომ არ ასრულებს რომელსამე განსაკუთრებულ სამსახურს“ და ასე შემდეგ.

აღწერაში „ახალშობილად“ იხსენიებდნენ პირს, რომელიც წინა 1860 წლის აღწერის დროს დაბადებული არ იყო, გაშვებული კი წინა აღწერაში გამორჩენილს ან გამოტოვებულს ნიშნავდა. ყმა-გლეხების საკუთარი სახელები კნინობითი ფორმითაა მითითებული, მაგალითად: აბრამა, ალექსა, გაბრიელა...

ცხავატის სოფლები, იმ დროისთვის თბილისის გუბერნიის დუშეთის მაზრის მონასტრის (ახლანდელი ლარგვისი) საზოგადოებაში შედიოდა.

მიეყვით სოფლების ჩამონათვალს...

„კამერალნი სია №57 ტფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის მთის ოკრუგის სოფლის ბუნტურთკარისა. სოფელს ბუნტურთ კარში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი (გლეხნი) კნიაზ ესტატე ერისთავის მიწაზედ“:

კომლი 1 (1) (ფრჩხილებში მითითებული ციფრი მიგვანიშნებს წინა აღწერის ნომერს). გოგილა იოსების ძე ჩუმაშვილი - 48 წლის, ამისი შვილები: ივანე - 18 წლის, ქიტესა - 7 წლის, ახალშობილი.

გიგოლას ძმა სოლომონი - 42 წლის.

სულ ოჯახში 5 სულია: 4 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

კომლი 2 (1). გლახა სოსიკას ძე ჩუმაშვილი - 40 წლის, ამისი შვილები: სოსიკა - 18 წლის, ბერო - 16 წლის, ზაქარია - 8 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 4 სულია, მამრობითი სქესის.

კომლი 3 (2). ნინიკა ფილიპეს ძე ყველაშვილი - 43 წლის, ამისი შვილები: გიორგი - 6 წლის, ახალშობილი, დიმიტრი - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 5 სულია: 3 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

თავად ბიძინა ერისთავის (აღწერაში, უმეტეს შემთხვევაში, ერისთავებს ერისთავებად წერენ) მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 4 (3). ნინიკა ზაქარიას ძე გოგიაშვილი - 53 წლის, ამისი შვილები: შიო - 20 წლის, ზაქარა - 10 წლის ახალშობილი, პავლე - 4 წლის ახალშობილი.

ნინიკას ძმები: დავითი - 40 წლის, ქიტესა - 33 წლის.

შვილები (შვილი - დ.ა.) დავითისა: მიხაკა - 2 წლის, ახალშობილი.

შვილები (შვილი - დ.ა.) ქიტესასი ალექსი - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 13 სულია: 8 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 5 (3). მოსე ზაქარიას ძე გოგიაშვილი - 43 წლის, ამისი შვილები: სოლო - 18 წლის, გიორგი - 6 წლის, ახალშობილი, ივანე - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 4 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

თავად დავით გიორგის ძე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 6 (4). გიორგი შალვას ძე ბუნტური - 29 წლის, ამისი შვილები: შალვა - 7 წლის, ახალშობილი, დათიკა - 3 წლის, ახალშობილი.

გიორგის ძმიშვილი ნიკო ზაქარიას ძე - 2 წლის, ახალშობილი.

გიორგის ბიძაშვილი აბრამ ნინიკას ძე - 10 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 10 სულია: 5 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

სრულებით დროებით ვალდებული გლეხები: 6 კომლი, 28 სული მამრობითი სქესის, 14 მდედრობითი (42 სული), აქედან: ბუნტურების განაყარი ჩუმაშვილები - 2 კომლი, 8

მამაკაცი, 1 ქალი (9 სული); ყველაშვილები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 2 ქალი (5 სული); გოგიაშვილები - 2 კომლი, 12 მამაკაცი, 8 ქალი (20 სული); ბუნტურები - 1 კომლი, 5 მამაკაცი, 5 ქალი (10 სული), ქართველები. მართლმადიდებელი ქრისტიანები.

როგორც ბუნტურთკარის, ისე სხვა სოფლების აღწერები მთავრდება მინაწერით, რომელიც დამოწმებულია მონასტრის საზოგადოების მამასახლისის პეტრე ზარიძის ბეჭდით: „ყველა ამ სიით ნაჩვენები კომლნი და სულნი, რომელნიც იყვნენ თვალად 13 აგვისტოს 1873 წლისა, ნაჩვენებნი არიან სისწორით და გაშვებული არავინ არის. გარნა თუ აღმოჩნდეს, მაშინ უნდა შევარდეთ პასუხის გებაში საფუძველზედ კანონებისა წარმოებისათვის აწინდელის კამერალნის აღწერისა, რომელზედაც ხელს ვაწერთ თევდორე გოგიაშვილი და ზაქარა ნაროზაშვილი, რადგან ამათ წერა არ იცოდნენ, ამათის თხოვნით, ამათ მაგიერ ხელს ვაწერ ბესარიონ ჯაბიევი“ (სეასცა, ფ. 254 ან. 2, საქმე 227, ფურც. 285-289).

1886 წელს მონასტრის საზოგადოებაში შემავალ ბუნტურთკარში 7 კომლია აღრიცხული, 34 მამაკაცი, 22 ქალი (56 სული) (Свод, 1893: 77).

XX საუკუნის საკავშირო აღწერების დროს ცხავატის ხეობის უბნები ცალკე სოფლად აღარ გვხვდება, მისი მცხოვრებნი ცხავატის მკვიდრთა შორის აღირიცხებოდნენ.

„კამერალნი სია №97 ტფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის მთის ოკრუგის სოფლის

გოგიაანთკარისა: სოფელს გოგიაანთ კარში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი გლეხნი კნიაზ დავით ერისთავის მიწაზედ“:

კომლი 1 (1). თევდორე პეტრეს ძე გოგიაშვილი - 58 წლის, ამისი შვილები: ზაქარია - 23 წლის, ლუკა - 15 წლის, გიგო - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 2 (1). როსტომ გაბრიელის ძე გოგიაშვილი - 50 წლის, ამისი შვილები: შიო - 12 წლის, ახალშობილი, სოლომონი - 3 წლის, ახალშობილი.

როსტომის ძმა გიორგი - 40 წლის, ამისი შვილი ალექსი - 12 წლის, ახალშობილი.

მათი ძმიშვილები, გოგილას ძენი: ფიდო - 18 წლის, გაბო - 12 წლის, ახალშობილი, ნიკო - 8 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 16 სულია: 8 მამრობითი და 8 მდედრობითი სქესის.

კომლი 3 (2). ანდრო სიხას ძე გოგიაშვილი - 21 წლის.

სულ ოჯახში 1 სულია, მამრობითი სქესის.

კომლი 4 (3). დიმიტრი ზურაბის ძე გოგიაშვილი - 53 წლის,

დიმიტრის ძმა მოსე - 16 წლის.

სულ ოჯახში 5 სულია: 2 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

თავად ზიძინა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 5 (4). ქიტესა იასეს ძე გოგიჩაშვილი - 43 წლის, ამისი შვილი ტატო - 2 წლის, ახალშობილი.

ქიტესას ძმა აღდგომელა - 33 წლის, აღდგომელას შვილები: სვიმონი - 14 წლის, ნიკო - 8 წლის, ახალშობილი, ალექსი - 3 წლის, ახალშობილი.

ქიტესას ძმიშვილი ივანე ბეროს ძე - 31 წლის.

სულ ოჯახში 15 სულია: 7 მამრობითი და 8 მდედრობითი სქესის.

სრულებით დროებით ვალდებული გლეხები 5 კომლი, 22 სული მამრობითი სქესის, 21 მდედრობითი (43 სული). ყველა მათგანი გოგიჩაშვილი იყო, ქართველები. მართლმადიდებელი ქრისტიანები (სეასცა, ფ. 254 ან. 2, საქმე 227. ფურც. 54-58).

1886 წლის აღწერით მონასტრის საზოგადოებში შემავალ გოგიჩაანთკარში 8 კომლია აღრიცხული, 24 მამაკაცი და 25 ქალი (49 სული) (Свод, 1893: 77).

კამერალნი სია №134 თფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის სოფელ ჟივათ კარისა. სოფელს ჟივათ კარში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი გლეხნი კნიაზ დავით ივანეს ძის ერისთავის მიწაზედ“:

კომლი 1 (1). ქიტესა ზურაბის ძე ჟივიძე - 33 წლის, ამისი ბიძაშვილი ზურაბ გიორგის ძე - 23 წლის, ზურაბის შვილი გიორგი - 6 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 9 სულია: 3 მამრობითი და 6 მდედრობითი სქესის.

თავად დავით გიორგის ძე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 2 (2). იაკოვ (იაკობის ნაცვლად წერდნენ იაკოვს) გიორგის ძე ჟივიძე - 54 წლის, ამისი შვილები: დათიკა - 19 წლის, ზაქარია - 9 წლის, ახალშობილი.

იაკოვს ბიძაშვილი ევსტიხო ხახალას ძე - 25 წლის.

სულ ოჯახში 8 სულია: 4 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

კომლი 3 (3). სამხარაულ გიორგის ძე ყურაული - 39 წლის, ამისი შვილი (შვილები): გიორგი - 19 წლის, ივანე - 16 წლის, ალექსი - 13 წლის.

სულ ოჯახში 9 სულია: 4 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 4 (4). გიორგი სვიმონის ძე ჟივიძე - 43 წლის, ამისი შვილი ნასყიდა - 4 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 2 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 5(5). სოსიკა გაბრიელის ძე ჟივიძე - 23 წლის.

სულ ოჯახში 3 სულია: 1 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

თავად ესტატე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 6 (6). გაბრიელ გიორგის ძე ჟივიძე - 53 წლის, ამისი შვილი გიორგი - 15 წლის.

გაბრიელის ძმები: ლუა - 39 წლის, გიგოლა - 28 წლის, ანდრია - 23 წლის.

სულ ოჯახში 7 სულია: 5 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 7 (6). ნინიკა გიორგის ძე ჟივიძე - 38 წლის.

სულ ოჯახში 4 სულია: 1 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კნეინა მანანა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 8 (7). სოსიკა დიმიტრის ძე ჟივიძე - 36 წლის. ამისი შვილები: ივანე - 15 წლის, ტატო - 5 წლის, ახალშობილი, ფიდო 3 წლის, ახალშობილი.

სოსიკას ძმისშვილი ზაქარია გიორგის ძე - 21 წლის.

სულ ოჯახში 10 სულია: 5 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 9 (8). ზურაბ ივანეს ძე ჟივიძე - 38 წლის, ამისი შვილები: გლაზა - 18 წლის, ვანო - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 3 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

სრულებით დროებით ვალდებული გლეხები: 9 კომლი, 28 მამრობითი სქესის, 35 მდედრობითი (63 სული), აქედან: ჟივიძეები - 8 კომლი, 24 მამაკაცი, 30 ქალი (54 სული); ყურაულები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 5 ქალი (9 სული), ქართველები, მართლმადიდებელი ქრისტიანები (სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 234. ფურც. 29-34).

1886 წლის აღწერით მონასტრის საზოგადოების სოფელ ჟივთკარში 9 კომლი იყო, 31 მამაკაცი და 37 ქალი (68 სული) (Свод, 1893: 77).

„კამერალნი სია №301, ტფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის მთის ოკრუგის სოფლის სუხანთკარისა. სოფელს სუხანთკარში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი გლეხნი კნიაზ დავით გიორგის ძის ერისთავის მიწაზედ“:

კომლი 1 (1). გლაზა გიგოლას ძე ბუნტური - 43 წლის, ამისი შვილები: ფიდო - 9 წლის, ახალშობილი, გიორგი - 1 წლის ახალშობილი.

გლაზას ძმა ბერო - 28 წლის, ბეროს შვილები: გიგო - 11 წლის, ახალშობილი, დიმიტრი - 6 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 11 სულია: 6 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 2 (2). გიორგი ზურაბის ძე ბუნტური - 38 წლის, ამისი შვილი სუხა - 3 წლის, ახალშობილი.

გიორგის ძმები: გაბო - 23 წლის, ანდრია - 18 წლის.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 3 (3). ანდრო სოლომონის ძე ბუნტური - 16 წლის, ამისი ძმა გოგია - 5 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 4 სულია: 2 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

თავად დავით ლუარსაბის ძე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 4 (4). გიორგი შერმაზანის ძე სუხაშვილი - 43 წლის, ამისი შვილები: დათიკა - 10 წლის, ახალშობილი, გლახა - 7 წლის ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 3 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

კომლი 5 (4). ნინიკა შერმაზანის ძე სუხაშვილი - 38 წლის, ამისი შვილები: მიხეილი - 11 წლის, ახალშობილი, გიგო - 8 წლის, ახალშობილი, ალექსი - 5 წლის, ახალშობილი, სვიმონი - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 5 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 6 (4). გიგოლა გლახას ძე სუხაშვილი - 22 წლის, ამისი შვილი გლახა - 2 წლის, ახალშობილი.

გიგოლას ძმები: ზაქარია - 18 წლის, ალექსი - 16 წლის.

სულ ოჯახში 5 სულია: 4 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

კომლი 7 (4). შიო შერმაზანის ძე სუხაშვილი - 21 წლის.

სულ ოჯახში 2 სულია: 1 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

კომლი 8 (5). შიო სიდამონის ძე სუხაშვილი - 27 წლის.

სულ ოჯახში 5 სულია: 1 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

თავად კონა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 9 (6). ბერო გლახას ძე ბუნტური - 38 წლის, ამისი შვილი სუხა - 3 წლის, ახალშობილი.

გიორგის ძმები: გაბო - 23 წლის, ანდრია - 18 წლის.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 10 (6). შიო დავითის ძე სუხაშვილი - 38 წლის, ამისი შვილები: დათიკა - 18 წლის, ზურაბი - 17 წლის, ნინიკა - 2 წლის, ახალშობილი.

შიოს ძმები: გლახა - 31 წლის, თევდორე - 23 წლის.

გლახას შვილები: დავითი - 8 წლის, ახალშობილი, ზაქარია - 3 წლის, ახალშობილი.

თევდორეს შვილი გიგო - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 17 სულია: 9 მამრობითი და 8 მდედრობითი სქესის.

თავად ბიძინა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 11 (7). გარსევან ბეროს ძე სუხაშვილი - 38 წლის, ამისი შვილები: ნინიკა - 18 წლის, ივანე - 8 წლის, ახალშობილი, გაბო - 5 წლის, ახალშობილი.

გარსევანის ძმისშვილები, სოლომონის ძენი: ზაქარია - 23 წლის, გიგო - 14 წლის, ლექსო - 10 წლის, ახალშობილი, გოგია - 7 წლის, ახალშობილი.

შვილი ზაქარიასი სოსიკა - 1 წლის ახალშობილი.

სულ ოჯახში 13 სულია: 9 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

კნეინა მანანა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 12 (8). იაკოვ დათოს ძე სუხაშვილი - 53 წლის, ამისი შვილები: გაბო - 27 წლის, ნინიკა - 24 წლის, გოგიტა - 20 წლის, ალექსი - 15 წლის.

გაბოს შვილი გიგო - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 9 სულია: 6 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კომლი 13 (8). გიორგი დათოს სუხაშვილი - 45 წლის, ამისი შვილები: ზაქარია - 16 წლის, ვანო - 3 წლის, ახალშობილი, მათე - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 4 სულია: 3 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

დროებით ვალდებული გლეხები: 13 კომლი, 57 მამრობითი სქესის, 39 მდედრობითი (96 სული). სუხაშვილები - 9 კომლი, 41 მამაკაცი, 28 ქალი (69 სული); ბუნტურები - 4 კომლი, 16 მამაკაცი, 11 ქალი (27 სული), ქართველები. მართლმადიდებელი ქრისტიანები (სეასცა, ფ. 254 ან. 2, საქმე 261. ფურც. 194-202).

1886 წლის საოჯახო აღწერის სიების მიხედვით მონასტრის საზოგადოების სოფელ სუხანთკარში 15 კომლი ცხოვრობდა, 68 მამაკაცი, 53 ქალი (121 სული) (Свод, 1893: 77).

„კამერალნი სია №100 ტფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის მთის ოკრუგის სოფლის

ღაროეთისა. სოფელ ღაროეთში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი გლეხნი კ[~]ზ კონა ერისთავის მიწაზედ“ (თავფურცელზე გადამლილია სოფ. გოგიჩაანთკარი და მიწერილი აქვს ს. ღაროეთი):

კომლი 1 (2). დიმიტრი ბეროს ძე მელითაური (მელთაური) - 58 წლის, ამისი შვილები: ალექსი - 26 წლის, მათე - 7 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 4 სულია: 3 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

თავად ბიძინა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 2 (3). სიდამონ ადამის ძე ბურდულიშვილი - 40 წლის, ამისი შვილები: გაბრიელი - 18 წლის, გიგოლა - 14 წლის.

სიდამონის ძმები: დავითი - 41 წლის, ზაქარია - 27 წლის.

დავითის შვილები: როსტომი - 22 წლის, ადამი - 9 წლის, ახალშობილი, მოსე - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 13 სულია: 8 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 3 (4). კიკოლა ბურდულის ძე ბურდული - 25 წლის, ამისი შვილი ანდრია - 2 წლის, ახალშობილი.

კიკოლას ძმები: დიმიტრი - 23 წლის, იაკობი - 18 წლის.

სულ ოჯახში 7 სულია: 4 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კომლი 4 (4). გაბრიელ გიგოლას ძე ბურდული - 25 წლის, ამისი შვილი გიორგი - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 3 სულია: 2 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

კომლი 5 (5). ზურაბ ბეროს ძე ბურდული - 73 წლის, ამისი შვილები: მახარობელი - 29 წლის,

გაბრიელი - 23 წლის.

გაბრიელის შვილი ივანე - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 5 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

თავად დავით ლუარსაბის ძე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 6 (6). გლაზა სოსიკას ძე მელითაური - 33 წლის, ამისი შვილები: ლევანი - 16 წლის, პავლე - 11 წლის, ახალშობილი, ვანო - 7 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 7 (6). იასე სოსიკას ძე მეღთაური - 33 წლის, ამისი შვილები: დავითი - 7 წლის, ახალშობილი, სოსიკა - 4 წლის, ახალშობილი, სვიმონი - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 8 (7). გარსევან სვიმონის ძე მეღთაური - 30 წლის,

გარსევანის ძმისშვილები, რევაზის ძენი: ქიტო - 17 წლის, გიორგი - 15 წლის, სვიმონი - 6 წლის, ახალშობილი.

ქიტოს შვილი გოგია - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 10 სულია: 5 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 9 (7). ზაქარია დავითის ძე მეღთაური (მეღთაური) - 18 წლის, ამისი ძმები: გაბრიელი - 16 წლის, სოლომონი - 15 წლის.

სულ ოჯახში 4 სულია: 3 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

სრულებით დროებით ვალდებული გლეხები: 9 კომლი, 37 მამრობითი სქესის და 22 მდედრობითი (59 სული). მეღთაურები - 5 კომლი, 19 მამაკაცი, 11 ქალი (30 სული); ბურდულები - 4 კომლი, 18 მამაკაცი, 11 ქალი (29 სული), ქართველები. მართლმადიდებელი ქრისტიანები (სეასცა, ფ. 254 ან. 2, საქმე 229. ფურც. 38-44).

1886 წლის საოჯახო აღწერის სიების მიხედვით მონასტრის საზოგადოების სოფელ ღაროეთში 10 კომლი ცხოვრობდა, 41 მამაკაცი, 29 ქალი (70 სული) (Свод, 1893: 77).

„კამერალნი სია №365 ტფილისის გუბერნიის დუშეთის უეზდის მთის ოკრუგის სოფლის ციხიასი. სოფელს ციხის სოფელს ანუ წინუბანში მცხოვრებნი დროებით ვალდებულნი გლეხნი კნიაზ დავით ერისთავის მიწაზედ“:

კომლი 1 (1). მალხაზ ანდრიას ძე ბუნტური - 4 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 1 სულია, მამრობითი სქესის.

კომლი 2 (2). ზაქარია სოსიკას ძე ბუნტური - 27 წლის, ამისი შვილი: ფიდო - 1 წლის, ახალშობილი.

ზაქარიას ძმები: ალექსი - 24 წლის, მათე - 14 წლის.

ალექსის შვილი ნიკოლოზი - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 8 სულია: 5 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კომლი 3 (2). პეტრე სვიმონის ძე ბუნტური - 43 წლის, ამისი შვილები: დათიკა - 8 წლის, ახალშობილი, ვანო - 4 წლის, ახალშობილი, გიორგი - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 4 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კომლი 4 (3). გივი იასეს ძე ბუნტური - 58 წლის.

სულ ოჯახში 6 სულია: 1 მამრობითი და 5 მდედრობითი სქესის.

კომლი 5 (4). შიო დათიკას ძე კალომლეწავი - 43 წლის, ამისი ძმა მურმანი - 30 წლის.

მურმანის შვილები: ნიკო - 8 წლის, ახალშობილი, ანდრო - 3 წლის, ახალშობილი.

შიოს ძმიშვილი აღდგომელ ნინიკას ძე - 10 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 6 (5). ტატო გიორგის ძე კალომლეწავი - 19 წლის,

ტატოს ბიძაშვილი ივანე დათუნას ძე - 17 წლის.

სულ ოჯახში 2 სულია, მამრობითი სქესის.

კომლი 7 (6). ნინიკა სოლომონის ძე ბუნტური - 53 წლის, ამისი შვილები: დათიკა - 21 წლის, სოლომონი - 16 წლის, ანანია - 8 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 7 სულია: 4 მამრობითი და 3 მდედრობითი სქესის.

კომლი 8 (7). ზაქარია სოლომონის ძე ბუნტური - 43 წლის.

სულ ოჯახში 2 სულია: 1 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

თავად ესტატე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 9 (8). მახარობელ სოსიას ძე ბუნტური - 43 წლის (წაშლილია 53 და გადაწერილია 43), ამისი შვილები: შიო - 10 წლის, ახალშობილი, ალექსი - 6 წლის, ახალშობილი, ტატო - 3 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 6 სულია: 4 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 10 (8). გიგოლა სოსიას ძე ბუნტური - 43 წლის.

სულ ოჯახში 3 სულია: 1 მამრობითი და 2 მდედრობითი სქესის.

კომლი 11 (9). დათიკა მახარობელის ძე ბუნტური - 38 წლის, ამისი შვილები: გიორგი - 9 წლის, ახალშობილი, დავითი - 7 წლის, ახალშობილი.

დათიკას ძმისწული გლაზა ნინიკას ძე - 21 წლის.

სულ ოჯახში 5 სულია: 4 მამრობითი და 1 მდედრობითი სქესის.

თავად დავით გიორგის ძე ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 12 (10). ზურაბ სოსიას ძე ბუნტური - 63 წლის, ამისი შვილები: გოგია - 28 წლის, ანდრია - 27 წლის, გაშვებული იყო, ივანე - 10 წლის, ახალშობილი.

გოგიას შვილი აბრამი - 5 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 9 სულია: 5 მამრობითი და 4 მდედრობითი სქესის.

თავად ბიძინა ერისთავის მიწაზე მცხოვრები ყმები:

კომლი 13 (11). ზურაბ გიორგის ძე ხურიშვილი - 63 წლის, ამისი შვილები: ივანე - 33 წლის, ალექსი - 22 წლის.

ივანეს შვილები: შიო - 6 წლის, ახალშობილი, გიგო - 4 წლის, ახალშობილი, დათიკა - 1 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 12 სულია: 6 მამრობითი და 6 მდედრობითი სქესის.

კომლი 14 (11). ნინიკა მახარობელის ძე ხურიშვილი - 43 წლის, ამისი ძმები: ლევანა - 40 წლის, გაშვებული იყო, დავითი - 33 წლის.

ლევანის შვილი - 4 წლის, ახალშობილი.

დავითის შვილები: მათე - 4 წლის, ახალშობილი, გიორგი - 2 წლის, ახალშობილი.

ნინიკას ძმიშვილები: თევდორეს ძენი: ზაქარია - 23 წლის, მალხაზი - 20 წლის.

ზაქარიას შვილი ვანო - 2 წლის, ახალშობილი.

სულ ოჯახში 15 სულია: 9 მამრობითი და 6 მდედრობითი სქესის.

კომლი 15 (12). შალვა ჯიბრიელას ძე ხურიშვილი - 38 წლის,

იმისი შვილი დიმიტრი - 7 წლის, ახალშობილი.

კომლი გადახაზულია წილკნის საზოგადოების სოფელ ფრეზეთში გადასახლების გამო, სადაც მეთექვსმეტე კომლადაა აღწერილი.

სრულებით დროებით ვალდებული გლეხები: 14 კომლი, 51 მამრობითი სქესის, 38 მდედრობითი (89 სული). ბუნტურები - 10 კომლი, 30 მამაკაცი, 24 ქალი (54 სული); კალომლეწავები - 2 კომლი, 6 მამაკაცი, 2 ქალი (8 სული), ქართველები; ხურიშვილები - 2 კომლი (წყაროში ბოლო კომლი, სოფლიდან მიგრაციის გამო, დაჯამებული არაა), 15 მამაკაცი, 12 ქალი (27 სული), ოსები, მართლმადიდებელი ქრისტიანები (სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 267, ფურც. 1-9).

1886 წლის საოჯახო აღწერის მონაცემებით მონასტრის საზოგადოების სოფელ ციხის-სოფელში ანუ წინუბაში 18 კომლი ცხოვრობდა, 44 მამაკაცი, 35 ქალი (79 სული) (Свод, 1893: 77).

სრულიად საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის მონაცემებში ცხავატის უბნები ცალკე სოფლად აღარ გვხვდება, სოფელი ორ ნაწილადაა წარმოდგენილი, „ცხავათი პირველი“ - 35 კომლი, 88 მამაკაცი, 127 ქალი (215 სული), „ცხავათი მეორე“ - 39

კომლი, 78 მამაკაცი, 77 ქალი (155 სული), სულ ცხავატის ხეობაში უცხოვრია 74 კომლს, 166 მამაკაცსა და 204 ქალს (370 სული) (საქართველოს 1923 წლის აღწერის ჯამები 1926, 168). 1939 წელს ცხოვრებად მოხსენიებული მონასტრის სასოფლო საბჭოს სოფელი 418 მცხოვრებისგან შედგებოდა (223 მამაკაცი, 195 ქალი), 1959 წელს ცხავატი ისევ ორ სოფლად გვხვდება, ცხავატი და ცხავატი პირველი. ცხავატში 85 სულია აღრიცხული, ცხავატი პირველში - 46 სული (სულ: 131 სული), 1970 წელს ცხავატში 84 სული იყო (38 მამაკაცი, 46 ქალი), 1979 წელს - 85 სული (43 მამაკაცი, 42 ქალი), 1989 წელს - 68 სული (27 მამაკაცი, 41 ქალი) (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2020).

2002 წლის პირველი საყოველთაო ეროვნული აღწერის მიხედვით ცხავატში, რომელიც იმ დროისთვის ლარგვისის თემის საკრებულოს ეკუთვნოდა 44 მცხოვრები ყოფილა დარჩენილი (21 მამაკაცი, 23 ქალი). ქართველები, მართლმადიდებელი ქრისტიანები (საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2002).

2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ ცხავატის მოსახლეობა დევნილია საკუთარი მიწა-წყლიდან.

დასკვნები:

ცხავატის ხეობა ოდითგანვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საქართველოს პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში, ამის დამადასტურებლად შეგვიძლია მოვიყვანოთ, თუნდაც აქ მდებარე ეკლესია-მონასტრები თუ სხვა ხუროთმოძღვრული ძეგლები, რომელთა შორის აღსანიშნავია VIII-IX საუკუნეების მაცხოვრის სახელობის ეკლესია, რომელიც „ჩუმათი უბანში“ მდებარეობს.

ჩვენამდე მოღწეული დემოგრაფიული ნუსხებიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ცხავატის ადრინდელი, დომინანტი მოსახლეობა ბუნტურები იყვნენ, მათ განაყრად ითვლებიან ცხავატელი გოგიაშვილები, გოგიაშვილები, სუხაშვილები, კალომლეწავები, ჩუმაშვილები.

ცხავატში ბუნტურებთან ერთად საუკუნეების წინ მკვიდრობდნენ: ჟივიძეები, მელთაურები, ყურაულები, ოსიშვილები, ახლოურები, თომამეები, ხადიდან მიგრირებული ჩოქურები, ხურიშვილები, ხეტეშვილები...

ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობებიდან მოყოლებული ცხავატის ხეობის მოსახლეობა ერთ ცალკე სოფლად (სოფელი ცხავატი) აღირიცხებოდა, XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან XX საუკუნემდე აღწერები გვაქვს უბნების მიხედვით (ბუნტურთკარი, გოგიაშვილთკარი, ჟივთკარი, სუხაშვილთკარი, ღაროეთი, ციხის სოფელი ანუ წინუბანი).

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ცხავატის ხეობაში მამულები და ყმები ეკუთვნოდათ ქსნის ერისთავთა საგვარეულო სახლის წარმომადგენლებს: დავით ივანეს ძე, დავით გიორგის ძე,

დავით ლუარსაბის ძე, ზიძინა რევაზის ძე, კონა და ესტატე მირმანოზის ძეებს და ალექსანდრე ერისთავის მეუღლეს - მანანა ერისთავს.

ამ დროისთვის ცხავატის ხეობაში ცხოვრობდნენ, ქართველები: ბუნტურები, ჩუმაშვილები, გოგიაშვილები, გოგიჩაშვილები, ჟივიძეები, ყურაულები, სუხაშვილები, ბურდულები, მელითაურები (მელთაურები), კალომლეწავეები, ყველაშვილები და ოსებად მითითებული ხურიშვილები.

ბუნტურები ცხოვრობდნენ ბუნტურთკარში, სუხაანთკარსა და ციხის-სოფელში ანუ წინუბანში - 15 კომლი, 51 მამაკაცი, 40 ქალი (91 სული), გოგიაშვილები, ჩუმაშვილები და ყველაშვილები - ბუნტურთკარში. გოგიაშვილები - 2 კომლი, 12 მამაკაცი, 8 ქალი (20 სული), ჩუმაშვილები - 2 კომლი, 8 მამაკაცი, 1 ქალი (9 სული); ყველაშვილები - 1 კომლი, 3 მამაკაცი, 2 ქალი (5 სული); გოგიჩაშვილები იგივე ბუნტურები - გოგიჩაანთკარში - 5 კომლი, 28 მამაკაცი, 14 ქალი (42 სული); ჟივიძეები და ყურაულები - ჟივთკარში. ჟივიძეები - 8 კომლი, 24 მამაკაცი, 30 ქალი (54 სული); ყურაულები - 1 კომლი, 4 მამაკაცი, 5 ქალი (9 სული); სუხაშვილები - სუხაანთკარში - 9 კომლი, 41 მამაკაცი, 28 ქალი; მელთაურები და ბურდულები - ღაროეთში. მელთაურები - 5 კომლი, 19 მამაკაცი, 11 ქალი (30 სული); ბურდულები - 4 კომლი, 18 მამაკაცი, 11 ქალი (29 სული); კალომლეწავეები და ხურიშვილები - ციხის სოფელში ანუ წინუბანში. კალომლეწავეები - 2 კომლი, 6 მამაკაცი, 2 ქალი (8 სული); ხურიშვილები - 2 კომლი, 15 მამაკაცი, 12 ქალი (27 სული).

სულ ცხავატის ხეობაში ცხოვრობდა 56 კომლი, 229 მამაკაცი, 164 ქალი (393 სული). აქედან ქართველები - 54 კომლი, 214 მამაკაცი, 152 ქალი (366 სული); ოსები - 2 კომლი, 15 მამაკაცი, 12 ქალი (27 სული).

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

ახლოური, დ. (2025 ბ). *ქსნის, ლეხურისა და მეჯუდის ხეობების მოსახლეობა XIX საუკუნის 60-იან წლებში*. თბილისი: გამომცემლობა „საარი“.

ბაგრატიონი, იოანე. (1986). *ქართლ-კახეთის აღწერა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და სამიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.

ბერძენიშვილი, ნ. (1940). დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტომი I, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XVII სს.). თბილისი.

გვასალია, ჯ. (1967). *ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები*, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III: თბილისი.

გვრიტიშვილი, დ. (1955). *ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები)*. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“.

- გორის ისტორიულ ეთნოგრაფიული მუზეუმი (გსიემ). (1956). *ყოფილი ქსნის საერისთავოს მოსახლეობის აღწერა 1804 წ.*, №7486.
- ერისთავი, ა. (1895). *ქსნის ხეობა*, „ივერია“, №175, 17 აგვისტო.
- თაყაიშვილი, ე. (2022). *თხზულებანი*, ტ. 12. თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი.
- თოფჩიშვილი, რ. (1987). *ქსნის ხეობის მოსახლეობის ზოგიერთი ეთნოისტორიული საკითხი (XVIII-XX სს.)*, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბილისი, №4.
- ითონიშვილი, ვ. (1974). *ქართლის მთიელთა ყოფა-ცხოვრებიდან*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“.
- „ივერია“. (1893). *ცხვატი (ქსნის ხეობა)*, №46, 5 მარტი.
- კლიმაიშვილი, აკ. (2022). *მორიგე ლაშქარი, მასალები XVIII საუკუნის საქართველოს სამხედრო ისტორიისთვის*. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“.
- მაკალათია, ს. (1968). *ქსნის ხეობა, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“.
- ოთხმეზური, გ. (1996). *შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა*, წიგნში „ოსთა საკითხი“, გორი - თბილისი: გამომცემლობა „პითაგორა“.
- საქართველოს 1923 წლის აღწერის ჯამები. (1926). *სრულიად საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწილი II, დემოგრაფია*, ნაკვეთი I, ტფილისი.
- საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. (2020). *მოსახლეობის სრულიად საკავშირო 1939, 1959, 1970, 1979 და 1989 წლების აღწერების შედეგები სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში*. საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2020.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 367. *საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 367*.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 689. *საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 689*.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 1247. *საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 1247*.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 1, საქმე 2038. *საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე 2038*.

- სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 227. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 227.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 229. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 229.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 234. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 234.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 261. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 261.
- სეასცა, ფ. 254, ან. 2, საქმე 267. საქართველოს ეროვნული არქივი, საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე 267.
- ქენქაძე, ვ. (2008). *ქსნური ზეპირსიტყვიერების ქარაგოზი*, თბილისი.
- ქენქაძე, ვ. (2010). *ქსნური ხალხური ფაბლიო*, თბილისი.
- შიდა ქართლი. (2008). *ახალგორის მუნიციპალიტეტის არქიტექტურული მემკვიდრეობა*, ტ. IV, ცირა დადიანის რედაქციით. თბილისი.
- შოშიაშვილი, ნ. (1980). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.
- ძმუისელი. (1888). *ქსნის ხეობა*, „ივერია“, №156, 27 ივლისი.
- ჯავახიშვილი, ივ. (1967). *საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წიგნი 1, დემოგრაფიული ძეგლები, აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII საუკუნის ხალხის აღწერის დავთრები*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.
- Акты. (1868). *Акты собранные кавказской археографической комиссией: том II*. тифлис.
- Свод. (1893). *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.* тифлис.

REFERENCES

- akhlouri, d. (2025). *Ksnis, lekhurisa da mejudis kheobebis mosakhleoba XIX saukunis 60-ian tslebsi [the population oh the ksani, lekhuri and mejudiin the middle oh XIX the century in the 60 s]* tbilisi: „saari“.
- bagrationi, ioane. (1986). *kartl-kakhetis aghwera [description of kartl-kakheti]*, teksti gamosacemad moamzades, gamokvleva da sadzieblebi daurtes tina enukidzem da guram bedoshvilma

- [prepared for publication with stidy and indices by tina enukidze and guram bedoshvili]. tbilisi: science publishing.
- berdzenishvili, n. (1940). Dokumentebi sakartvelos socialuri istoriidan, tomi I, batonkmuri urtiertoba (XV-XVII სს.), [dokuments on the social history of Georgia, vol. I, feudal relations (15th-18th centuries)], tbilisi.
- gvasalia, j. (1967). *ksnis kheobis istoriuli geografiis sakitkhebi [issues of historical geography of the ksani valley]*, sakartvelos istoriuli geografiis krebuli, III [collection of georgian historical geography, III], tbilisi.
- gvritishvili, d. (1955). *feodaluri saqartvelos socialuri urtiertobis istoriidan (qartlis satavadoebi) [From the history of social relations in feudal georgia (the nobility of kartli)]*. tbilisi: "sakhelgami" publishing.
- goris istoriul-etnografiuli muzeumi (gsiem) [gori historical-ethnographical museum]. (1956). *kofili ksnis saeristavos mosakhleobis agwera 1804 w. [population census of former ksani saeristavo in 1804]. №7486*.
- eristavi, a. (1895). *ksnis kheoba [ksani valley]*, „iveria“, №175, 17 agvisto.
- takaishvili, e. (2022). tkhzulebani [works], t. 12. tbilisi: publishing house, „artanuji“
- totals of the census of Georgia in 1923. (1926). *sruliad sakartvelos 1923 tslis sasoplo-sameurneo aghtseris jamebi, natsili II, demografiia, nakveti I [totals of agricultural census of whole georgia in 1923. part II, demography, plot I]*. tbilisi.
- topchishvili, r. (1987). *ksnis xeobis mosakhleobis zogierti etnoistorili sakitchi (XVIII-XX სს.) [some ethnohistorical issues of the population in the ksani valley (XVIII-XXI)]*, sakartvelos ssr metsnierebata akademiis macne, istoriis, arkeologiis, etnografiis da khelovnebis istoriis seria [jurnal of the georgian ssr academy of sciences], Tbilisi: №4.
- itonishvili, v. (1974). kartlis mtielta kopa-ckhovrebidan [life and customs of mountainous kartli] tbilisi, soviet georgia publishing.
- „iveria“, (1893). ckhavati (ksnis kheoba) [*ckhavati (ksani valley)*]. №46, 5 marti.
- klimiashvili ak. (2022). *morige lashkari, masalebi XVIII saukunis sakartvelos samkhedro istoriistviis [materials for the military history of eastern georgia I the second part of the 18 th century „morige lashkari (the on-duty army)”, tbilisi: publishing house, „artanuji“*.
- Mak'alatia, s. (1968). *ksnis kheoba, istoriul-etnografiuli narkvevi [ksani valley, historical-ethnographic essay]*. tbilisi, soviet georgia publishing.
- national statistical service of georgia. (2020). *mosakhleobis sruliad sakavshiro 1939, 1959, 1970, 1979 da 1989 aghtserebis shedegebi samkhret osetis avtonomiur olkshi [the census results of the whole unity of population in 1939, 1959, 1970, 1979 and 1970 years, in south ossetia autonomous district]*. sakartvelos statistikis erovnuli samsakhuri [national statistical service of georgia].

- othkhmezuri, g. (1996). *shida kartlis mtianetis epigrapika [epigraphy of the mountainous region of inner kartli]*, tsignshi „osta sakitkhi“ [in the ossetian question], gori-tbilisi.
- seasca, f. 254, ins. 1, case 367. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 1, saqme 367 [national archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 1, case 367]*.
- seasca, f. 254, ins. 1, case 689. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 1, saqme 689 [national archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 1, case 689]*.
- seasca, f. 254, ins. 1, case 1247. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 1, saqme 1247 [national archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 1, case 1247]*.
- seasca, f. 254, Ins. 1, Case 2038. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 1, saqme 2038 [national archives of georgia, historikal central archive, fund 254, Ins. 2, case 2038]*.
- seasca, f. 254, ins. 2, case 227. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 2, saqme 227 [National archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 2, case 229]*.
- seasca, f. 254, ins. 2, case 229. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 2, saqme 229 [National archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 2, case 229]*.
- seasca, f. 254, ins. 2, case 234. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 2, saqme 234 [National archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 2, case 234]*.
- seasca, f. 254, ins. 2, case 261. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 2, saqme 261 [National archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 2, case 261]*.
- seasca, f. 254, ins. 2, case 267. *sakartvelos erovnuli arqivi, centraluri saistorio arqivi, fondi 254, anatseri 2, saqme 267 [National archives of georgia, historikal central archive, fund 254, ins. 2, case 267]*.
- kenkadze, v. (2008). *ksnuri zepirsitkvierbis karagozi [Karagozi of Ksani verbal folklore]*. tbilisi.
- kenkadze, v. (2010). *ksnuri khalkhuri fablio [Ksani folk fabliau]*, tbilisi.
- shida kartli. (2008). *akhalgoris municipalitetis arqiteqturuli memkvidreoba [architectural heritage of akhalgori municipality]*, vol. IV, cira dadianidzis redakciit [edited by tsira dadianidze]. tbilisi.

shoshiashvili, n. (1980). *lapidaruli tsartserebi, tomi I, aghmosavlet da samkhret sakartvelo (V-X სს.)* [lapidary inscriptions, vol. 1, eastern and southern georgia 5th-10th centuries], sheadgina da gamosacemad moamzada n. shoshiashvilma [compiler and prepared for publication by n. shoshiashvili], tbilisi, science publishing.

dmuiseli. (1888). *ksnis kheoba [ksani valley]*, „iveria“, №156, 27 ivlisi.

javakhishvili, Iv. (1967). *sakartvelos ekonomuri istoriis dzeglebi* [Monuments of economic history of Georgia], 1, *demografiuli dzeglebi* [Demographic monuments] XVIII. tbilisi: Metsniereba

Акты. (1868). *Акты собранные Кавказской археографической комиссией: том II.* [collected by the caucasian archaeographic commission. vol.II] тифлис.

Свод. (1893). *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.* тифлис.